

Котигоренко В. О.

Післясталінський тоталітаризм в УРСР: ретроспектива процесу легітимації

Представлено результати дослідження механізмів, які застосовувалися для легітимації режиму в СРСР та УРСР у післясталінський період до початку так званої «перебудови».

Останніми роками відмітними особливостями вітчизняних досліджень політичної історії України ХХ століття стали критичне переосмислення концептуальних підходів і оцінок, які тривалий час домінували в радянській і зарубіжній історіографії, залучення нових масивів джерел і окремих раніше недоступних документів, а відтак — суттєвий приріст наукового знання, у тому числі в аспекті з'ясування глибинних причинно-факторних зв'язків минулих політичних явищ і процесів. Своєрідною презентацією цього новітнього знання стали академічні видання «Політична історія України. ХХ століття: у 6 т.» (Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002 — 2003) та «Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ століття» (Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 1028 с.). Серед дослідників політико-історичної проблематики післясталінського часу — О. Бажан, В. Баран, О. Бойко, Я. Грицак, В. Войналович, Ю. Данилюк, Г. Касьянов, С. Кульчицький, І. Курас, Ю. Курносов, В. Кремень, В. Литвин, О. Майборода, М. Михальченко, П. Панченко, М. Панчук, О. Рафальський, О. Реєнт, А. Русначенко, Ю. Шаповал. Більшість названих та інших авторів продовжують розроблення відповідних тем, які не втрачають актуальності, зокрема тому, що недавнє минуле справляє помітний вплив на перебіг сучасних процесів в Україні. В цій статті розглядаються аспекти цього минулого, наукове осмислення яких допомагає зрозуміти й пояснити, чому тоталітарний режим комуністично-радянського зразка проіснував так довго і чому, врешті, припинив своє існування, чи можливе відтворення окремих його атрибутів у сучасній Україні?

Як і будь-який інший, тоталітарний режим Радянського Союзу упорядковув усього часу існування докладав значних зусиль для власної легітимації, в тому числі правової. Це було необхідною умовою його існування і нормального функціонування, тією мірою, звичайно, якою

можна позначати нормальність тоталітаризму. 1970-ті й 1980-ті роки не стали винятком. Тогочасна легітимація по-радянськи, подібно будь-якій легітимації взагалі, не зводилася до суто правових аспектів організації влади, хоч і була з ними тісно пов'язана. Вона мала на меті досягнення відносного порозуміння усередині самих владних структур, а також стосовно їхньої взаємодії з суспільством - тобто серед тих, хто управляє, та між ними і тими, ким управляють. Задля цього докладались значні політичні, законотворчі, ідеологічні, організаційні та інші зусилля по забезпеченню, з одного боку, переконаності самої влади та її функціонерів у власній «правомочності», компетентності, доцільності й моральній цінності, а з іншого, - по підтриманню такої ж переконаності щодо влади з боку населення. Ці зусилля були покликані підтримувати ситуацію стабільності і дозованої політичної участі громадян у владі та її відносинах з суспільством без застосування відверто насильницьких засобів. Коли останнього не вдавалося досягти і влада використовувала силу, вона й у таких випадках не забувала про політико-ідеологічне виправдання своїх дій, а відтак «формулювала» і «вносила» у свідомість громадян і суспільства аргументи й ідеологеми правового та іншого змісту на свою підтримку.

Посилення ролі керівних органів КПРС як складової владних структур режиму. Зумовлені конкретними ситуаціями та політичною інерційністю системи тодішні легітимаційні дії влади зводились до двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих напрямів. Перший представляли викликані новими суспільними умовами і потребами заходи по вдосконаленню самої владної системи, її правових, організаційних та інших форм. Другий полягав у політичній та ідеологічній діяльності, що мала метою переконання окремих громадян і суспільства в цілому, принаймні його більшої або найбільш активної і впливової частини, в тому, що діюча влада відповідає їхнім потребам та інтересам.

Одним із засобів легітимації радянського тоталітаризму за часів М.Хрущова була політика й ідеологія з офіційною самоназвою «відновлення соціалістичної законності». Заради свого подальшого існування режим мусив вдаватись до засобів самовиправдання і певного самовиправлення. Після XX з'їзду КПРС відповідні процеси набули значної динаміки і масової підтримки, насамперед у середовищі раніше репресованих і депортованих та членів їхніх родин, у колах інтелігенції. Не залишилась байдужою до них і державно-партійна бюрократія, вона переставала боятись «чисток» і репресій. Зупинити ці процеси не могли ні коливання й непослідовність самого М.Хрущова, ні спроби його наступників «стабілізувати» ситуацію в країні, аби не допустити її неконтрольованого розвитку і зберегти своє привілейоване становище в тогочасній суспільній ієрархії. Досягнута на початок 70-х років, ця «стабілізація» пізніше була названа «застоем». Самі ж «стабілізатори» називали її «розвинутим соціалізмом». Його політико-ідеологічні і правові параметри зафіксувала Конституція СРСР 1977 року. Основні положення цього документа були продубльовані Конституціями радянських республік. Україна не стала винятком.

Отже, понад 20 років витратили спадкоємці Сталіна на те, щоб остаточно вибудувати й конституційно закріпити суспільно-державну модель більш ліберальну і менш репресивну порівняно з тією, яка проіснувала до середини 1950-х років. Про необхідність оновлення

останньої М.Хрущов говорив ще у 1961 році на XXII з'їзді КПРС. Декларування цієї необхідності, крім політичного підґрунтя, очевидно, мало на меті ще й вирішення певних соціально-психологічних завдань. Народові треба було запропонувати хоч якийсь виправдання жертв минулого і водночас дати зрозуміти, що вороття до боротьби з ворогами народу у тих формах, як це було за часів Сталіна, не буде. Тому прийнята з'їздом партійна Програма задекларувала, що «у зв'язку з ліквідацією експлуатарських класів відмерла функція придушення їхнього опору», «диктатура пролетаріату виконала свою історичну місію і з точки зору завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідною в СРСР», «держава диктатури пролетаріату перетворилася на новому, сучасному етапі у загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі всього народу» при керівній ролі робітничого класу [1,303]. Ця формула стала одним з обґрунтувань необхідності підготовки нової Конституції країни. Наступного року на виконання рішень партійного з'їзду було утворено Конституційну комісію. Але зміни в структурах влади надовго затримали конституційний процес.

Л.Брежнев, який восени 1964 року очолив партію, прийшов до влади немалою мірою тому, що сприймався тодішньою верхівкою як найбільш прийнятна фігура для забезпечення «колективності керівництва». Пам'ятаючи сталінські репресії, правляча еліта прагнула унеможливити їхнє повторення, насамперед стосовно себе. Часи, коли одна особа на власний розсуд могла використовувати каральні органи державної машини навіть щодо свого найближчого оточення, не повинні були повторитися. І оскільки саме компартійні структури і кадри складали хребет тодішньої владної системи, вони підтримали прагнення Л.Брежнева як першого посадовця партії утвердитися в якості першої особи в державі. Хоч це і суперечило чинній на той час Конституції СРСР 1936 року.

Вищу виконавчу і розпорядчу владу Основний закон країни закріплював за відповідальним перед Верховною Радою урядом. Навіть Сталін свого часу намагався робити видимість конституційності свого всевладдя — з травня 1941 року він очолював Раду Народних Комісарів, яка по війні була перейменована у Раду Міністрів. Подібний порядок згодом зберігався і при М.Хрущові після того, як у 1958 році він домігся зміщення з посади Голови Ради Міністрів СРСР М.Булгаріна і сам обійняв її, зберігши за собою посаду Першого секретаря ЦК. Для Брежнева і тієї політичної моделі держави, яка при ньому усталювалася, принциповим було утвердження першості посади саме головної особи в партії. Тим більше, що жовтневий 1964 року Пленум ЦК КПРС ухвалив рішення не суміщати в майбутньому посади Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. Тож від самого початку між Л.Брежневим і новопризначеним керівником уряду М.Косигінін виникло поле напруги.

Втім, М.Косигін очолював уряд і входив до складу Політбюро аж до жовтня 1980 року, коли через хворобу, а також під тиском з боку Генерального секретаря та його оточення мусив подати у відставку. Його місце посів перший заступник О.Тихонов — наближена до Л.Брежнева особа. Але хто б не очолював Раду Міністрів, принципові рішення цього конституційно найвищого виконавчого органу

держави не ухвалювалися без погодження з Політбюро і Генеральним секретарем ЦК. Мали місце факти, коли після розгляду на засіданні Політбюро ЦК КПРС не набували чинності навіть вже прийняті урядом рішення. Так само Рада Міністрів України для вирішення найбільш важливих питань, що належали до республіканської компетенції, за усталеною практикою повинна була отримувати «добро» від вищого партійного керівництва республіки, до складу якого голова уряду формально «обирався», а фактично «включався» «за посадою». Але на республіканському рівні суперечки щодо першості практично не виникали. Вертикально інтегрована тоталітарна система організації державної влади і управління, зазвичай без ускладнень, відтворювала внизу порядок встановлений на вищому рівні.

Наприкінці 1967 року Політбюро ухвалило рішення, «як виняток», вилучити у підприємств до держбюджету їхній плановий і навіть понадплановий прибуток, отриманий в умовах економічної реформи, за початкової рішеннями березневого і вересневого 1965 року Пленумів ЦК КПРС. Підтриманий Генеральним секретарем ЦК партії Л.Брежнєвим, цей захід нагадував конфіскацію. По суті він став сигналом до згортання і означав зрив економічної реформи. Голова Ради Міністрів СРСР О.Косигін різко виступив проти і навіть був готовий подати у відставку. Відставка не відбулася, але брежнєвська лінія перемогла. Цьому сприяли, зокрема, події на міжнародній арені: Чехословацька криза 1968 року, що була сприйнята радянським керівництвом як приклад небезпек, до яких призводять реформи усталеної системи; американська агресія у В'єтнамі; загострення стосунків з Китаєм; змагання «капіталізму» і «соціалізму» за впливи на країни так званого «третього світу», де розгортались антиколоніальні і міжусобні війни та ін. Розвиток зовнішньополітичної ситуації давав комуністичній владі приводи непокоїтися щодо вірогідних загроз соціалістичному табору і його «оплотіві» - СРСР, спонукав до певних політико-правових і силових дій для зміцнення режиму. На змістові цих дій позначилась ще одна особливість тогочасних міждержавних відносин.

На початку 1970-х років відверту конфронтацію військово-політичних блоків змінила політика «розрядки» міжнародної напруженості (на Заході вживався термін «детант»). Радянський Союз у сфері міждержавних взаємин тоді представляв саме Генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнєв. До цього переважно М.Косигін як Голова Ради Міністрів СРСР був уповноваженою особою країни у зовнішньополітичних зносинах. Прикметними віхами «розрядки» стали угоди про нерозповсюдження ядерної зброї (1968 р.), про обмеження стратегічних озброєнь — ОСВ-1 (1972 р.) та інші. У червні 1973 року під час візиту Л.Брежнєва до США було підписано безстрокову угоду між СРСР і США про відвернення ядерної війни, угоду про науково-технічне співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії. Відбувалися переговори між представниками країн НАТО і Варшавського Договору про скорочення збройних сил у Європі.

Однак проти курсу на розрядку виступала доволі впливова частина військових і на Заході, і в СРСР. Так, під час ухвалення рішення про договір ОСВ-1 проти його вже узгодженого тексту виступив на засіданні Політбюро ЦК КПРС тодішній міністр оборони Г.Гречко. Л.Брежнєв наполіг на підписанні договору. Йому довелося долати про-

тидію з боку військових керівників і наприкінці 1974 року, коли під час візиту Президента США Форда обговорювались загальні рамки договору ОСВ-2 [2,78-79]. Генсек домагався свого не останньою чергою тому, що вища посадова особа в партії — він був наділений також функціями Голови Комітету оборони країни та Головнокомандувача її Збройних Сил. Таке поєднання прав і обов'язків не узгоджувалося з порядком, визначеним чинною Конституцією, але для тогочасної політичної практики подібні невідповідності не були чимось надзвичайним.

Навесні 1975 року Л.Брежнєв представляв СРСР на конференції з безпеки та співробітництва в Європі. Вона проходила у Фінляндії, в Гельсинкі. Підписаний державами-учасницями Заключний акт Конференції визнавав територіальний і політичний порядок, який був встановлений у Європі після війни. Таким чином міжнародного визнання набули повоєнні кордони СРСР, а отже і України. Цей успіх радянської дипломатії став можливим, окрім іншого, завдяки компромісові, на який східна сторона переговорів мусила погодитися у відповідь на вимоги західних учасників конференції. Йдеться про вклучення до Гельсинського Акту статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування. Підписання радянською стороною документа, який покладав на неї відповідні зобов'язання, не мало наслідком скільки-небудь суттєвих демократичних змін усередині країни. Переслідування дисидентів продовжувались. Але останні отримали надію на підтримку з боку міжнародної громадськості.

Задокументовані і підписані учасниками результати Гельсинської наради певною мірою спонукали радянський режим до таких ідеологічних і політичних дій, які б, щонайменше, створювали видимість руху країни до більшої відкритості, демократизму й законності. Тоталітаризм мусив вдаватися до засобів суспільної мімікрії згідно правових стандартів Заходу.

Але наприкінці 1979 року ухвалене Політбюро ЦК КПРС рішення про введення радянських військ до Афганістану, а також наступний після цього розвиток подій кардинально змінили ситуацію як у міждержавних відносинах, так і в самій країні. Було ще раз показано, де перебував справжній, а не декларативний владний центр радянської держави. Генеральний секретар ЦК КПРС на той час вже очолював Президію Верховної Ради СРСР.

Фактичне і правове становище України в Радянському Союзі.

Механізми владної монополії КПРС. Представники України - однієї з найбільших республік СРСР, члена Організації Об'єднаних Націй і учасника понад 100 міжнародних договорів — в межах єдиної для всієї держави загальнополітичної лінії працювали у складі урядових делегацій, спеціалізованих організацій, комісій, комітетів і конференцій ООН та інших міжнародних утворень, таких як Дунайська комісія, Міжнародний Червоний Хрест, Міжнародне бюро виставок та інші. Але, на відміну від Л.Брежнєва, для першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького і партійно-державного керівництва республіки загалом ця робота не була пріоритетною. Правосуб'єктність України у зовнішньополітичних відносинах була символічною. Член ООН — вона не мала власних представництв в інших країнах. В процесах нормалізації міждержавних стосунків на європейському континенті у 1970-х роках, навіть порівняно з пер-

шими повоєнними роками за Сталіна, Україна не була суб'єктом ні переговорних, ні договірних відносин. І ще один вельми красномовний факт. У затверджуваних тогочасною Верховною Радою УРСР бюджетах республіки статті видатків на зовнішню політику просто не передбачалися.

Стосовно проблем внутрішнього розвитку - ситуація була дещо іншою, але не надто відмінною. Україна продовжувала залишатися дуже важливим, проте провінційним і далеким від самодостатності складником тоталітарної наддержави, що маскувала свою унітарність назвою союзу республік. Але для проведення внутрішньої політики, яка відповідала б сутності цієї держави, її режимові та ідеології потрібні були місцеві кадри. В рамках «генеральної лінії» вони мали певні можливості для самореалізації, аж до піднесення на рівень найзначніших кремлівських кабінетів. Складніше доводилося тим, хто разом із задоволенням особистих кар'єрних планів прагнув діяти в інтересах «своїх» регіонів і їх населення. В центрі і на місцях Система формувала відповідний тип керівника-функціонера, який мусив досконало володіти правилами апаратної гри. Ці правила передбачали нетерпимість до інакомислення «знизу» і безвідмовну готовність слідувати директивам «згори». Представники цієї генерації часто-густо були людьми не позбавленими позитивних особистісних і професійних якостей. Але ідеологічний, політичний та службовий конформізм завжди домінував у їхньому житті й службовій діяльності, він був обов'язковою умовою виживання на керівних щаблях. Інакше не могло бути в ситуації нескінченних відкритих і прихованих перегруповань в середовищі тих, хто цю політику формував і проводив.

В Україні керівників цього типу чи не найповніше представляла верхівка республіканської партійної організації. Найбільш впливові члени і кандидати в члени Політбюро (до 1966 р. — Президії) ЦК Компартії України увійшли до складу цього партійного, а фактично — державного органу ще за першого секретарства П.Шелеста (липень 1962 — квітень 1972 рр.), а дехто й раніше: В.Щербицький — з 1957 року, О.Ляшко і О.Титаренко — з 1966, В.Сологуб і Я.Погребняк — з 1971 року. Вони успішно пройшли через реформаційну добу М.Хрущова. При Л.Брежнєві підтримали спроби перетворень другої половини 1960-х років і з тим же успіхом були серед провідників «стабілізаційного» політичного курсу 1970-х. За часів перебування на посаді Генсека Ю.Андропова (листопад 1982 — лютий 1984 рр.) вони ж «очолили» пов'язану з іменем цього керівника «боротьбу з корупцією», а також здійснювані тоді в ряді випадків протиправні навіть за мірками «соціалістичної законності» заходи по наведенню дисципліни й порядку. Не заперечували проти спроб реабілітації сталінщини за часів короткого «володарювання» К.Черненка (лютий 1984 - березень 1985 рр.). Вітали перебудову і курс на творення правової держави, проголошені весною 1985 року М.Горбачовим. Вони не мислили свого існування деінде, крім єдиної партії і неподільної єдиної держави.

На вищих владних щаблях СРСР також було чимало людей, які народилися і почали кар'єру в Україні. Це, однак, не заважало їм приймати, а почасти й формувати унітаристську політику обмеження прав республіки і перетворення її на звичайну адміністративну одиницю гіперцентралізованої держави.

Республіканське керівництво, особисто В.Щербицький в ряді випадків підтримували і доводили до відома Москви позицію Академії наук України і її президента Б.Патона про екологічні небезпеки, пов'язані з проектами, реалізацію яких на теренах України планували всесоюзні відомства. Іноді ці небезпеки вдавалося хоча б частково зменшити або нейтралізувати. Але далеко не завжди. Стосовно розвитку атомної енергетики, зокрема будівництва другої черги Чорнобильської АЕС, спроба відвернути здійснення запланованого в центрі не вдалася. У подібних випадках місцеве керівництво, могло лише «просити», щонайбільше - «заперечувати» і «пропонувати», але не переступаючи певної межі. В інакшому випадку це могло бути розцінене як місництво і навіть націоналізм та нехтування союзними інтересами [3,329-331].

Чільною ознакою тодішньої тоталітарної системи була партієцентричність – тобто концентрація реальних владних важелів у компартійних структурах. Стель, форми і методи діяльності самих цих структур визначала їхня бюрократична складова. Партбюрократизм радянської тоталітарної системи проявлявся, зокрема, в зосередженні не лише політичної, а й економічної, розпорядчої влади в керівних органах Комуністичної партії - Політбюро (Президії) і секретаріаті ЦК, самому Центральному Комітеті, підлеглих їм партійних комітетах республіканського, крайового, обласного, міського і районного рівнів та їхніх виконавчих апаратах. Вони функціонували на засадах жорсткої підпорядкованості структур нижчого рівня вищим. Цей принцип залишався недоторканим попри всі ті часткові зміни, що час од часу вносилися до партійного статуту.

Після експериментів хрущовського періоду, коли у 1962 році партійні організації спробували розділити на промислові та сільськогосподарські, у листопаді 1964 року знову повернулися до партійної побудови за територіально-виробничою ознакою. Її доцільність більше не піддавалася сумнівам. Первинні організації створювалися за місцем роботи комуністів і об'єднувалися в районні, міські і т.п. організації по території. Організації, що обслуговували якусь територію, були вищими по відношенню до всіх партійних організацій, що обслуговували частину цієї території. І оскільки у вседержавному масштабі партія проголошувалася керівною і спрямовуючою силою, такою силою на місцях були відповідні партійні установи. При цьому на кожному партійному з'їзді союзного і республіканського рівня піднімалося питання про «неприпустимість» і необхідність «подолання» фактів підміни та дублювання партійними комітетами функцій державних і господарських органів та громадських організацій. Але такі факти були не відхиленням від норми, а звичною практикою і правилом системи, яка з року в рік лише нарощувала партійну присутність в різних сферах суспільного життя. Один з показників такого нарощування - статистичні дані про збільшення кількості партійних організацій.

Оскільки в післяхрущовські часи адміністративно-територіальна структура України майже не змінювалася, чисельність міських і районних комітетів партії також була порівняно сталою. Щодо обласних – крім 25-ти, відповідних усталеному поділу території республіки на області, - у 1975 році цей статус з безпосереднім підпорядкуванням ЦК Компартії України отримала Київська міська партійна організація. Щодо трудових колективів - тут збільшення кількості партійних

осередків мало стійку тенденцію до всеохоплюваності. Упродовж 1968 – 1985 років число первинних партійних організацій збільшилося майже на 23 %, сягало 70 947, в тому числі на підприємствах промисловості, транспорту, зв'язку і будівництва воно виросло з 16 272 до 20 118, в учбових закладах, наукових, культурно-просвітницьких та лікувальних закладах - з 13 282 до 18 014, в установах, організаціях і державних органах (від центральних до районних) з 9 967 до 13 006, на підприємствах торгівлі та громадського харчування – з 2 260 до 3 051, сільських територіальних, при домоуправліннях та інших з 4 450 до 7 106. В радгоспах і колгоспах зменшення кількості партійних осередків (з 11 128 до 9 652) [4,72,85;5,89-91,103] було пов'язане з укрупненням сільськогосподарських підприємств, а отже і партійних організацій трудових колективів цих підприємств. Партійні осередки утворювалися й діяли також у Збройних Силах, органах внутрішніх справ і державної безпеки, суду і прокуратури...

Разом з іншими формами роботи, саме через утворені в трудових колективах первинні партійні організації здійснювалися партійні керівництва і партійний контроль щодо діяльності громадських об'єднань – молодіжних і ветеранських, профспілкових, комсомольських, об'єднань за інтересами тощо. Прагнучи посилити свої впливи у молодіжному середовищі, КПРС на ХХІІІ з'їзді у 1966 році ухвалила рішення про вступ молоді до 23 років у партію виключно через ВЛКСМ, регіональною організацією якого була і Ленінська Комуністична Спілка молоді України (ЛКСМУ).

Формування й функціонування розгалуженої мережі первинних парторганізацій з метою посилення партійних впливів на всі сфери життєдіяльності суспільства вимагало розширення партійних рядів. Їхній ріст також був цілком регульованим процесом. Керівництвом КПРС він використовувався ще й як засіб легітимації партійної влади: збільшення частки комуністів серед різних верств населення мало формувати у якомога більшого числа громадян відчуття причетності до діяльності самої партії і її політики. Так, у 1956 році партійний прошарок серед дорослого населення країни становив 6 %, у 1976 – 9,3 %, на початок 1983 року він досяг 9,5 % [6,5-6;7,16]. Однією з особливостей регульованого зростання партійних рядів у період, що розглядається, було прагнення керівництва КПРС в Москві розширити соціальну базу своєї політики щодо України в самій Україні. В цьому переконає порівняння показників зростання чисельності КПРС і чисельності її республіканської організації – Компартії України. Якщо між 1 січня 1965 року і 1 січня 1983 року кількість членів і кандидатів у члени партії по Радянському Союзу зросла на 54%, то по УРСР відповідний показник склав 66%. Республіканська партійна організація на початок 1983 року нараховувала понад 3 мільйони осіб, уся КПРС – понад 18 мільйонів [8].

Але не партійна маса визначала життя самої партії і її фактичну роль в суспільстві. Системоутворюючим чинником партієцентричного тоталітарного режиму було всевладдя партійної бюрократії. Серед найбільш дієвих інструментів її фактичного володарювання була так звана номенклатура [9]. Словники тієї доби визначали зміст цього поняття як звичайний перелік постів і посад, значимих для політики і економіки на тих чи інших рівнях. В такому сенсі номенкла-

тура властива будь-якому режимові, навіть найдемократичнішому. В демократичній владній системі посадові призначення в структури державної служби здійснюють обрані на засадах змагальності парламентарії і глава держави. Такі призначення відбуваються відкрито, з урахуванням регламентованого законодавством розподілу функцій влади і управління та їхнього делегування на різні рівні.

Для Радянського Союзу членство в Комуністичній партії було хоча і не абсолютно обов'язковою, проте дуже важливою і суттєвою умовою для зайняття відповідальних посад на виробництві, в наукових і культурно-освітніх, мистецьких та інших закладах, особливо - в органах влади і управління. Але не цим визначалися суть і зміст компартійної номенклатури радянського зразка. В СРСР номенклатура сформувалась як система і «механізм по-військовому жорсткої і секретної корпоративно-правової регламентації закріпленого в спеціальних документах процесу відбору персонального складу органів влади і управління», як «призначаюча частина державних службовців, з властивими їй рисами і особливостями, віхами розвитку, способами і принципами самовідтворення» [10,26].

Дослідники номенклатури по-радянськи - автори вищенаведеного її тлумачення у формулі «корпоративно-правова регламентація» словом правова позначають не закончність, а виняткову позазаконну узурпацію корпорацією, а саме - партапаратом, права на кадрові призначення. Це право розповсюджувалось як на саму монополю правлячу партію, так і на всю державу, усі без винятку сфери управління і господарювання, на громадські організації. До призначення або формального обрання кандидатури на найбільш важливі посади попередньо розглядалися, затверджувалися і відкидалися партійними комітетами - від райкому, міському до ЦК КПРС. Кожен з цих рівнів партійної будови мав власні номенклатурні списки, які відповідали масштабам і межах їхньої компетенції чітко регламентованої партійним статутом, а головне - внутрішніми інструкціями і усталеною практикою. Саме тому декларований партією і формально присутній в усіх радянських конституціях принцип розподілу влади між її гілками насправді був принесений у жертву всевладній партбюрократичній номенклатурній монополії.

Ця монополія почала формуватись одразу після революції. На доповнення номенклатури призначуваних посад вже у 1925 році було створено засекречену номенклатуру «виборних посад». З того часу громадяни держави повністю відчужувалися від процесів формування і контролю державного механізму. Важливі виборні посади в державі і в самій партії, в громадських організаціях ставали фікцією. У передвоєнні роки номенклатурний принцип управління суспільством сформувався остаточно. Невеликі його модернізації в наступному не міняли суті режиму. Якщо для сталінської номенклатури характерними були часті переміщення з посади на посаду, за Брежнєва традиційною стала кадрова стабільність або ж кадровий застій - довге перебування керівників на одній посаді. При цьому номенклатурні механізми ставали ще більш утаємниченими. У 1980-х роках навіть секретарі ЦК не мали можливості знайомитися з тими або іншими документами непідвідомчих їм відділів ЦК, не кажучи вже про присутність на засіданнях Політбюро, якщо вони не входили до складу

цього органу [10,29-30]. До середини 1989 року діяла інструкція, за якою від комуністів (не кажучи вже про позапартійний загал) були засекречені форми і методи роботи навіть райкомів – найближчого до партійної маси щабля ієрархічної керівної драбини КПРС.

Підняти завісу таємниці над номенклатурними особливостями партбюрократичної складової тоталітарного режиму стало можливим тільки після його падіння. Проте найпростіше порівняння відкритих статистичних даних, які свого часу наводилися на підтвердження високого рівня радянського демократизму, свідчить, що вся тодішня демократія була нічим іншим, як регульованою системою імітації народовладдя і дозування реальної участі людей у державному, політичному житті. В цьому переконують, зокрема, однакові або майже однакові показники складу найвищого радянського органу республіки, який обирався у лютому 1980 і в лютому 1985 роках (див.: Таблиця 1):

Отже, партбюрократична номенклатурна система працювала без збоїв: участь у голосуванні - на рівні 99,8-99,9 %; один попередньо узгоджений і затверджений в партійних органах безальтернативний кандидат на один виборчий округ від «блоку комуністів і безпартійних» - він же «гарантований» депутат; депутатський «стаж» і досвід

Таблиця 1

Склад Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки*

Обрано депутатів				
Роки	1980		1985	
Всього депутатів	650		650	
Серед них:	Кількість осіб	У %	Кількість осіб	У %
Робітники і колгоспники	329	50,6	329	50,6
Чоловіки	416	64,0	416	64,0
Жінки	234	36,0	234	36,0
Члени і кандидати в члени КПРС	447	68,8	444	68,3
Позапартійні, серед них	203	31,2	206	31,7
Члени ВЛКСМ	86	13,2	91	14,0

* **Складена за:** Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1980. - №11. – С.160; Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. –1985.- №11. – С.195.

роботи в радах різного рівня – обов'язкова умова кар'єрного підйому по номенклатурних щаблях. «Соціалістична демократія» в партноменклатурному виконанні забезпечувала і організовувала «вибори» без вибору.

Втім, більшість громадян сприймали подібну практику як звичну і не прагнули щось змінити. Не тільки через страх перед репресіями з боку державної машини. Упродовж десятиліть свого правління партійна бюрократія відпрацювала і ефективно використовувала систему ідеологічних впливів на суспільну свідомість. Серед засобів такого впли-

бу були тотальний контроль над телебаченням, радіо та іншими ЗМІ і видавничою діяльністю, система політичного і економічного навчання для мільйонів комуністів і позапартійних, лекторська діяльність партійних комітетів, товариства «Знання», відповідного змісту цикли суспільствознавчих дисциплін в навчальних програмах середніх загальноосвітніх і спеціальних та вищих начальних закладів тощо. Масовими тиражами до читачів надходили газети ЦК КПРС «Правда», «Советская Россия», «Сельская жизнь», «Социалистическая индустрия», «Советская культура», «Экономическая газета», журнали «Коммунист», «Партийная жизнь», «Политическое самообразование», «Агитатор». ЦК Компартії України українською і російською мовами видавав власні періодичні видання: газети «Правда України» та «Радянська Україна» (обидві спільно з Верховною Радою УРСР і Радою Міністрів УРСР), «Робітнича газета» та «Сільські вісті», журнали «Комуніст України» і «Під прапором ленінізму». Свою пресу, часто спільну з місцевими радами, мали обласні і районні партійні комітети. Темі «керівної ролі партії в комуністичному будівництві» з року в рік присвячувалася все більша кількість книжок, брошур, журнальних статей. Власне, й підготовка до прийняття і саме ухвалення Конституції СРСР 1977 року та Конституції УРСР 1978 року були цілісною великомасштабною пропагандистською акцією з утвердження в свідомості радянських громадян ідеологемі про керівну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві і його політичній системі, яка забезпечує (цит. за текстом преамбули Конституції) «все більш активну участь трудящих у державному житті».

За формальними ознаками конституційний процес того часу відповідав найдемократичнішим критеріям. До обговорення проекту Основного Закону країни були залучені чотири п'ятих дорослого населення — понад 140 мільйонів осіб. Така масовість була забезпечена шляхом організації близько півтора мільйонів зборів на підприємствах, у колгоспах, військових частинах, за місцем проживання населення, через розгляд проекту всіма радами — від сільських до Верховних Рад союзних республік. Відбулося понад 450 тисяч відкритих партійних зборів. Подібні заходи проводили професійні, комсомольські, творчі спілки та інші об'єднання. Тільки в республіканські і обласні газети України з приводу проектів Конституції СРСР і УРСР було надіслано понад 300 тис. листів, частина з них були опубліковані. Конституційна комісія отримала близько 400 тисяч пропозицій, «спрямованих на уточнення, покращення і доповнення формулювань проекту»[11,4-5;12,300].

Наведена офіційна оцінка реальної участі громадян у конституційному процесі свідчила, що на остаточне затвердження був внесений документ, який відрізнявся від обговорюваного проекту головним чином у частині редакційних змін. Іншого не можна було чекати. Автори документа добре володіли поняттями і категоріями, за допомогою яких політична і правова наука описують феномени демократії і демократично організованого суспільства. Представлена в Конституції суспільна система лише підтверджувала усталені і звичні для більшості громадян відносини. Переважаюча частина населення країни була звичаєсна не помічати або не брати до уваги наявні протиріччя між демократичними деклараціями і тоталітарними реаліями. Затверджена у 1978 році Верховною радою УРСР республіканська Конституція повто-

ривала принципові положення Конституції союзної. Обидва документи виходили з не підтверджених дійсністю декларацій про побудову в країні розвинутого соціалізму. Але стосовно стану і особливостей радянського законодавства, державного будівництва і регулювання суспільних відносин - вони підсумовували й закріплювали сформоване.

Було заявлено, що в СРСР і в УРСР вся влада належить народу - робітникам, селянам, інтелігенції, трудящим усіх націй і народностей країни. На підтвердження цієї декларації наводилось описання політичної системи країни з вичерпним переліком її складових. Це — проголошені політичною основою СРСР і УРСР Ради народних депутатів (попередня назва — Ради депутатів трудящих), які на всіх рівнях підлягали обранню таємним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права, громадські організації — профспілки, ВЛКСМ, кооперативні та інші об'єднання, трудові колективи, КПРС. Остання визнавалась і конституювалась як керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій, що «визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму» (цит. за ідентичними текстами Статті 6 Конституції СРСР та Статті 6 Конституції УРСР).

Отже, у 1977 — 1988 роках властиві тоталітарному режимові СРСР партієцентричні реалії і усталена практика організації влади і управління набули відповідного законодавчого оформлення. У попередніх союзній (1936 р.) і республіканській (1937 р.) конституціях, які упродовж часу своєї чинності зазнавали певних редакційних змін, про партію йшлося у статтях 126 і 125, відповідно. Ними проголошувалося право громадян країни об'єднуватися в громадські організації — професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні й оборонні організації, культурні, наукові, технічні товариства. Саме у цьому загальному контексті робився наголос на тому, що найбільш активні і свідомі громадяни з рядів трудящих об'єднуються в Комуністичну партію як їхній передовий загін у боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і побудову комунізму, як керівне ядро всіх організацій трудящих — громадських і державних.

Владу своєї бюрократії КПРС реалізовувала не тільки засобами партноменклатурної кадрової політики, про які йшлося вище. Усталену систему фактичних призначень на депутатство і керівні посади в органах державної влади і управління та громадських організаціях доповнювали інші адміністративні, організаційні, організаційно-політичні, ідеологічні механізми.

З'їзди КПРС затверджували підготовлені апаратом ЦК і за його дорученнями директивні документи радянським державним органам щодо розвитку народного господарства, усіх сфер життя країни включно з її законодавством, зовнішньою політикою тощо. В рішеннях з'їздів республіканських партійних організацій, в межах їхньої компетенції, ці директивні документи набували конкретизації з урахуванням місцевих особливостей. Стосовно найбільш актуальних питань державних, економічних та інших суспільних відносин партійні комітети приймали як власні, так і спільні з керівними радянськими, профспілковими,

комсомольськими та іншими органами постанови. Ті й інші були обов'язковими для виконання радами депутатів, усіма гілками влади, громадськими організаціями. Зміст і порядок розгляду останніми найбільш важливих питань також попередньо «відпрацьовувалися» у партійних комітетах відповідних рівнів. Згідно з усталеною практикою, вони опікувалися не тільки власне партійними питаннями, а й проблемами, які, з правової точки зору, належали до безпосередньої компетенції установ державної влади, громадських організацій тощо.

Так, у період між ХХІУ і ХХУ з'їздами Компартії України (відповідно, березень 1971 і лютий 1975 років) відбулися 15 пленумів республіканського ЦК. Разом вони ухвалили 16 відкритих постанов. З них тільки три стосувалися власне партійного життя, а саме: 2 - обміну партійних документів, 1 — скликання чергового партійного з'їзду. Назви 6 постанов охоплювали загальні питання розвитку народного господарства, формування республіканського бюджету, виробництва сільгосппродукції і товарів народного споживання, соціально-культурного і побутового обслуговування населення. 7 інших постанов були ухвалені на виконання рішень вищих партійних інстанцій і містили прямі вказівки міністерствам, місцевим радам та їхнім виконавчим органам, органам забезпечення правопорядку, партійним комітетам республіки, первинним партійним організаціям. Ці вказівки охоплювали найширший спектр економічних, соціальних, правових, культурних, освітніх, інформаційних, кадрових, ідеологічних та інших питань [13,896-994].

Організація і контроль виконання партійних настанов здійснювалися по лінії державних структур, керівних органів громадських організацій і трудових колективів, власне партійними засобами. Так, підпорядковані партійним комітетам вищого рівня партійні організації в трудових колективах підприємств і організацій на своїх зборах обирали не передбачені ніякими правовими актами комісії по контролю за діяльністю адміністрації. Близько 55 тисяч таких комісій були сформовані у 1985 році більше ніж у 55 % первинних парторганізацій [4,77]. За своїми реальними повноваженнями, члени комісій були простими статистами — провідниками волі партійного апарату. Але найсуттєвішою характеристикою самого феномена цих комісій є те, що вони сприймалися і комуністами, і позапартійними як норма, їхня правомочність не викликала сумнівів серед загалу. Це свідчило не стільки про конформістську свідомість більшості громадян, скільки про утвердження в радянському суспільстві стійкої політичної традиції визнання за партією її домінуючої керівної ролі.

Конституція СРСР містила спеціальний розділ про національно-державний устрій країни. Подібний розділ мала і Конституція УРСР. Україна проголошувалася суверенною радянською соціалістичною державою у складі єдиної союзної багатонаціональної держави, утвореної на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік. Українській РСР формально гарантувалось право вільного виходу з Радянського Союзу. Проте законодавчого порядку такого виходу розроблено не було, а охорона суверенних прав республіки була віднесена до компетенції Союзу РСР. Розроблений на «Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» Кримінальний кодекс (КК) УРСР використовував-

ся режимом як інструмент покарання тих, хто мав мужність виступати з критикою на його адресу або за вихід республіки із складу Радянського Союзу [14,206-207].

Глава 9 Конституції СРСР і Глави 7-8 Конституції УРСР декларували суверенні права республіки, а саме: самостійне здійснення нею державної влади на своїй території, власні Конституція і законодавство, охорона державного порядку, прав і свобод громадян, забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку на своїй території, неможливість змін цієї території без згоди самої республіки, формування республіканського адміністративно-територіального устрою і встановлення порядку організації та діяльності республіканських і місцевих органів державної влади і управління, користування землею, надрами, водами, лісами, охорона довкілля, право вступати в зносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Чинність перелічених та інших доволі широких прав, що мали б забезпечувати республіці певну самостійність у багатьох сферах, насправді скасовувалася статтею 73 Конституції союзної. Декларована суверенність України і її державна влада на своїй території, згідно статті 68 республіканської Конституції, могли бути реалізовані лише поза межами статті 73 Конституції СРСР. Остання ж надіяла союзу державу, її вищі органи влади і управління повноваженнями, якими Союз РСР, по суті, привласнював права республіки. Він же, підкреслимо ще раз, а не сама Україна, згідно статті 75 республіканської Конституції, проголошувався гарантом «суверенних прав Української РСР».

До виняткової компетенції СРСР, окрім іншого, було віднесене проведення єдиної для всієї союзної держави соціально-економічної політики і її планове та бюджетне забезпечення, питання державної безпеки і оборони, транспорту, зв'язку, енергетики, встановлення порядку і координація відносин республік з іноземними країнами і міжнародними організаціями, контроль за дотриманням Конституції СРСР і відповідністю союзній Конституції республіканських конституцій, забезпечення єдності законодавчого регулювання на всій території СРСР, встановлення основ законодавства Союзу РСР і союзних республік.

Отже, стаття 73 Конституції закріплювала порядок формування законодавства в державі, ухвалений Верховною Радою СРСР ще у 1957 році Головним законом держави було затверджено централістські засади формування і функціонування радянської правової системи. Її структура усталювалась формально як федеративна, а насправді - як унітарна.

В ієрархії радянського права найвищий щабель посідала Конституція СРСР, з нею мали узгоджуватися республіканські конституції. За союзною Конституцією йшли Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік. Ухвалені Верховною Радою СРСР ці Основи визначали зміст наступної законотворчої діяльності на республіканському рівні — розроблення кодексів і законів у різних галузях права — адміністративного, цивільного і господарського, трудового, колгоспного, кримінального, процесуального, природо-ресурсного, житлового, сімейного і т.д. Проте на практиці і цей унітаристський, централізуючий за своїм змістом порядок порушувався в напрямі ще більшого законодавчого диктату союзної держави щодо її складових. В ряді

випадків Верховна Рада СРСР замість Основ приймала правові акти, які в повному обсязі регулювали відносини в різних сферах, у тому числі ті, що належали до спільного відання Союзу РСР і союзних республік. Часом союзні органи державної влади і управління вирішували також питання, віднесені до компетенції власне союзних республік [15,17]. До всього, статтею 74 Конституції СРСР встановлювався порядок, що у випадку розходжень закону союзної республіки з загальносоюзним законом діє закон СРСР.

За текстом Конституції СРСР і УРСР, Радянська держава організувалася і функціонувала відповідно до принципу демократичного централізму. Свого часу задекларований як основоположний принцип будови і діяльності КПРС, цей принцип на ділі забезпечував не демократичний, а бюрократичний порядок організації і партії, і всіх інших складових політичної системи СРСР. Декларуючи формальну виборність і творчу ініціативу на місцях, він упроваджував жорстку підпорядкованість органів державної влади, управління та громадських об'єднань нижчого рівня перед вищими, в тому числі республіканських перед союзними, надавав право органам влади вищого рівня скасовувати рішення нижчих органів. «Ініціатива карається» («инициатива наказуема» - рос. мовою) — така максима могла народитися лише в бюрократизованому тоталітарному суспільстві.

Рада Міністрів СРСР була вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади на всій території Радянського Союзу, в тому числі стосовно республіканських урядів. При цьому загальносоюзний уряд тримав у своєму прямому віданні найважливіші сфери життєдіяльності країни. Про це переконливо свідчить один лише перелік загальносоюзних міністерств у тексті Конституції 1936 року в редакції, що передувала прийняттю Конституції «розвинутого соціалізму». Разом - 31 назва, це - міністерства авіаційної промисловості, автомобільної промисловості, зовнішньої торгівлі, газової промисловості, цивільної авіації, машинобудування, машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів, медичної промисловості, морського флоту, нафтової промисловості, оборонної промисловості, загального машинобудування, приладобудування, засобів автоматизації і систем управління, промисловості засобів зв'язку, шляхів сполучення, радіопромисловості, середнього машинобудування, верстатобудівельної та інструментальної промисловості, будівельного, шляхового і комунального машинобудування, будівництва підприємств нафтової і газової промисловості, суднобудівельної промисловості, тракторного і сільськогосподарського машинобудування, транспортного будівництва, важкого і транспортного машинобудування, хімічного і нафтового машинобудування, хімічної промисловості, целюлозно-паперової промисловості, електронної промисловості, електротехнічної промисловості, енергетичного машинобудування.

Отже, конституційно задекларований статус Української РСР як суверенної держави у строго правовому і у фактичному сенсах був фікцією. Так само, як і конституційні положення про те, що в Союзі РСР і в Українській Радянській Соціалістичній Республіці вся влада належить народу. Реальну владу зосередила в своїх руках партійна бюрократія. Ситуація нагадувала подібністю відому сталінську форму-

лу: «владарюють не ті, хто вибирають і голосують», а ті, «котрі оволоділи на ділі виконавчими апаратами держави, котрі керують цими апаратами». Але з формально-правової сторони владно-управлінська система в Україні виглядала доволі демократичною.

(Далі буде)

Література

1. *XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 17-31 октября 1961 года*. Стен. Отчет. — Т. III. — М., 1962.
2. *Арбатов Г.* Из недавнего прошлого // Л. И. Брежнев: материалы к биографии. — М., 1991.
3. *Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді*. — К., 1990.
4. *Испытанный отряд КПСС: К XXII съезду Компартии Украины*. — К., 1986.
5. *Коммунистическая партия Украины в цифрах: К 70-летию I съезда Компартии Украины*. — К., 1988.
6. *Акимов В. Я., Засорин В. М.* Незыблемость ленинских принципов партийного строительства // Вопросы истории КПСС. — 1966. - № 11.
7. *КПСС в цифрах: К 80-летию Второго съезда РСДРП // Партийная жизнь*. — 1983. - № 15.
8. *Розраховано за даними: Партийная жизнь*. — 1965. - № 10. — С. 8; *Партийная жизнь*. — 1983. - № 15. — С. 23; *Испытанный отряд КПСС...* - С. 13.
9. *Восленский М.* Номенклатура. - М., 1992; *Джаваланов О. Т., Михеев В. А.* Номенклатура: эволюция отбора: историко-политологический анализ. - М., 1993; *Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю.* Советская номенклатура: становление, механизм действия. — Вопросы истории. - 1993. - № 7. - С. 25-38.
10. *Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю.* Советская номенклатура: становление, механизм действия. — Вопросы истории. - 1993. - № 7.
11. *Брежнев Л. И.* О проекте Конституции (Основного Закона) Союза Советских социалистических республик и итогах его всенародного обсуждения. — М.: Политиздат, 1977.
12. *Історія партійно-радянської преси України: Підручник / За заг. ред. А. З. Москаленка*. К.: Вища школа, 1989.
13. *Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Том другий, 1941 — 1976. К.: Політвидав України, 1977.
14. *Див.: Данилюк Ю., Бажан О.* Оппозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К.: Рідний край, 2000.
15. *Див.: Погорілко В. Ф.* Національно-державний устрій СРСР. — К., 1989.

Котигоренко В. А. Послесталинский тоталитаризм в СССР и УССР: ретроспектива процесса легитимации

Представлены результаты исследования механизмов, использовавшихся для легитимации режима в СССР и УССР в послесталинский период до начала так называемой «перестройки».

Kotygorenko V. A. Post-Stalin Totalitarianism in UkSSR: A Retrospect of Legitimation Process

The article presents the results of a study of the methods and practices used in USSR and UkSSR during post-Stalin period until so-called «perestroika» for the purpose of legitimation of the ruling regime.

Післясталінський тоталітаризм в УРСР: ретроспектива процесу легітимації

Представлено результати дослідження механізмів, які застосовувалися для легітимації режиму в СРСР та УРСР у післясталінський період до початку так званої «перебудови».

(Продовження. Початок див. вип.10)

Конституційно-правові параметри радянської моделі влади і управління в Україні. Згідно Конституцій УРСР 1938 і 1978 років найвищим органом державної влади в республіці була Верховна Рада УРСР. Вона була правомочна вирішувати всі питання, віднесені союзною і республіканською конституціями до відання України: приймати Конституцію і закони Української УРСР, вносити зміни до них, затверджувати державні плани економічного і соціального розвитку та державний бюджет республіки і звіти про їх виконання, утворювати підзвітні їй органи. Основною організаційною формою діяльності Верховної Ради УРСР визначались сесії — чергові, що скликалися двічі на рік, та позачергові. Підзвітним Верховній Раді її постійно діючим органом була Президія. За Конституцією УРСР 1978 р. вона обиралася з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, трьох його заступників і двадцяти членів. До основної компетенції цього органу (статті 107 — 111 Конституції), належали скликання сесій Верховної Ради, контроль за додержанням Конституції і тлумачення законів Української РСР, визначення порядку вирішення питань адміністративно-територіального устрою республіки, вдосконалення структури органів державного управління і контроль за їхньою діяльністю, керівництво діяльністю місцевих рад тощо. Президія широко застосовувала нормативне регулювання суспільних відносин, видаючи постанови, укази. Останні були наступним після законів актом вищої юридичної сили.

З числа народних депутатів обирались постійні комісії. З 1966 р. їхня діяльність регулювалась затвердженням дев'ятою сесією Верховної Ради УРСР шостого скликання Положенням про постійні Комісії. Нова його редакція була затверджена у березні 1980 р. з урахуванням змісту статті 112 Конституції УРСР 1978 року [16,269].

Більшість депутатів рад усіх рівнів працювали не на постійній основі, а «від сесії до сесії», вони здійснювали свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю. Тому основну підготовчу законотворчу й іншу роботу Верховної Ради виконував її апарат. Депутатам випадало переважно одностайно голосувати «за»

рішення, попередньо підготовлені для них та узгоджені в партійних органах.

В таким чином організованій парламентомодібній системі проблему посадового розмежування законодавчих і виконавчих функцій влади обговорювати не доводилося. Управлінці з виконавчо-розпорядчих структур, законом підпорядкованих радам того чи іншого рівня, обиралися одночасно і депутатами цих самих і вищого (рідше — нижчого) рівня рад. Так, у числі депутатів Верховної Ради СРСР, сформованої 1984 року, були 12 заступників Голови Ради Міністрів СРСР, 78 міністрів, 27 голів рад міністрів союзних республік та їх заступників і т.д. Чільній посаді в партії або керівному органі виконавчо-розпорядчої влади чи громадської організації мав відповідати і певного рівня депутатський мандат.

Підтвердження такого порядку дає аналіз якісного складу депутатів, обраних 14 червня 1970 року в Україні до Верховної Ради СРСР. В тодішніх традиціях у кожному з утворених на території України 182 виборчих округів балотувалися по одному кандидату, всі вони були обрані депутатами. Серед них усі 25 перших секретарів обкомів Компартії України, але 5 голів облвиконкомів, 13 маршалів, генералів та адміралів (у тому числі керівник політуправління Збройних Сил СРСР), 9 Міністрів СРСР, 2 партійних керівники всесоюзного масштабу. Разом чиновники найвищої ланки склали 39 % загальної кількості обраних у республіці депутатів. В розглядуваних контекстах тогочасний розподіл депутатських мандатів і наступні кадрові переміщення в республіці роблять показовим той факт, що з 16 членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України кандидували і були обрані 13, за винятком секретарів ЦК В.Дрозденка і Ф.Овчаренка та голови республіканської Ради профспілок УРСР В.Клименка [17,122-124]. Перший і третій з названих були позбавлені місць у Політбюро ЦК республіканської парторганізації на найближчому її з'їзді - через 9 місяців після виборів до союзної Верховної Ради, другий — через 2 роки і 4 місяці [18,384-385].

Щодо складу Верховної Ради України. Оскільки депутатство у Верховній Раді СРСР було привілеєм перших секретарів обкомів, до вищого виборного органу республіки на безальтернативній основі делегувалися другі секретарі усіх 25 обласних комітетів партії та другий секретар Київського міському партії, що з 1975 року мав права обкому, а також всі 25 голів виконкомів обласних рад; депутатами Верховної Ради Української РСР ставали також керівники міністерств і державних комітетів, які складали республіканський уряд. Це засвідчує, приміром, склад Верховної Ради УРСР десятого скликання, сформованої у лютому 1980 року [19,161-188].

Утворюваним Верховною Радою УРСР, відповідальним перед нею і підзвітним їй найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади в Україні, згідно з главою 13 республіканської Конституції, була Рада Міністрів Української РСР — її Уряд у складі Голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, Міністрів, Голів державних комітетів УРСР. За поданням Голови Ради Міністрів Верховна Рада Української РСР могла включати до складу уряду керівників інших органів і організацій республіки. Правове становище цього виконавчого і розпорядчого органу влади детально регламен-

тував ухвалений у грудні 1978 року Закон «Про Раду Міністрів Української РСР» [20,7-25]. Цей документ містив повний перелік тогочасних міністерств і комітетів української системи державного управління. Але українською цю систему можна було називати з великою умовністю. В республіканське відання передавалася лише та частина галузей і сфер управлінської діяльності, які не були віднесені до загальносоюзної компетенції. Крім того, більшість складових виконавчо-розпорядчої влади УРСР становили структури союзно-республіканської підлеглості. Вони керували переданими до їхнього відання галузями, перебуваючи у подвійному підпорядкуванні: нижче – республіканській Раді Міністрів, вище – відповідному союзно-республіканському міністерству або державному комітету СРСР.

Такі подвійної, а фактично – союзної підлеглості структури управляли найбільш важливими галузями після тих, що належали до виняткової компетенції уряду СРСР. У 1967 році в Україні налічувалося 27 союзно-республіканських міністерств [21,462]. Вищезазваний Закон 1978 року «Про Раду Міністрів Української РСР» містив відповідний перелік з 29 назв. Це - міністерства будівництва підприємств важкої індустрії, вищої і середньої спеціальної освіти, внутрішніх справ, вугільної промисловості, геології, енергетики і електрифікації, заготівель, закордонних справ, зв'язку, культури, легкої промисловості, лісового господарства, лісової і деревообробної промисловості, меліорації і водного господарства, монтажних і спеціальних будівельних робіт, м'ясної і молочної промисловості, освіти, охорони здоров'я, промислового будівництва, промисловості будівельних матеріалів, радгоспів, сільського будівництва, сільського господарства, торгівлі, фінансів, харчової промисловості, чорної металургії, юстиції. Органами державного управління в тогочасній Україні були також 10 союзно-республіканських державних комітетів – плановий комітет Української РСР, комітети у справах будівництва, по матеріально-технічному постачанню, по праці, по цінах, професійно-технічній освіті, по телебаченню і радіомовленню, по кінематографії, у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, комітет державної безпеки Української РСР, комітет по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства.

Власне республіканської підлеглості управлінськими одиницями були 6 міністерств Української РСР - автомобільного транспорту, будівництва і експлуатації автомобільних шляхів, житлово-комунального господарства, місцевої промисловості, побутового обслуговування населення, соціального забезпечення, а також 1 державний комітет – по охороні природи. Раді Міністрів Української РСР були підвідомчі Центральне статистичне управління Української РСР, Комітет по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничому нагляду, Головне управління по нафтопереробній і нафтохімічній промисловості Української РСР, Головне управління по садівництву, виноградарству і виноробній промисловості, Комітет по фізичній культурі і спорту та інші комітети, головні управління, відомства при Раді Міністрів Української РСР у справах господарського і соціально-культурного будівництва. Для вирішення господарських спорів між підприємствами, установами і організаціями при Раді Міністрів Української РСР діяв Державний арбітраж Української РСР.

В системі республіканської державної влади її місцевими органами були обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські ради депутатів трудящих — ради народних депутатів — за Конституцією Української РСР 1978 року. До прийняття цього документа у 1960-1970-х роках питання утворення, діяльності і розмежування компетенції місцевих рад регулювалися законами УРСР про сільські і селищні ради депутатів трудящих (від 2 липня 1968 р.), про районні, міські, районні в містах ради (від 15 липня 1971 р.), законом СРСР від 20 вересня 1972 р. «Про статус депутатів рад депутатів трудящих в СРСР», іншими правовими актами. За Конституцією 1978 року, строк повноважень місцевих рад становив половину терміна повноважень Верховної Ради УРСР — два з половиною роки. Крім роботи в режимі депутатських сесій, які мали скликатися не рідше чотирьох разів на рік, для реалізації своїх повноважень місцеві ради обирали постійні комісії, утворювали виконавчі і розпорядчі та інші підзвітні їм органи.

До компетенції місцевих рад належало «проведення в життя» рішень державних органів вищого рівня і керівництво діяльністю підпорядкованих відповідним місцевим радам державних органів, підприємств, установ та організацій, керівництво на своїй території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом, затвердження планів економічного і соціального розвитку та місцевого бюджету, а також звітів про їх виконання, забезпечення дотримання законів, охорона державного і громадського порядку та прав громадян, контроль за дотриманням законодавства розміщеними на території ради підприємствами, установами і організаціями «вищестоячого» підпорядкування, координація їхньої діяльності у галузі землекористування, охорони природи, будівництва, благоустрою, використання трудових ресурсів, виробництва товарів народного споживання, соціально-культурного, побутового та іншого обслуговування населення тощо.

Втім перелічені та інші повноваження місцевих рад хибували на декларативність. Не тільки з огляду фактичної залежності цих виборних державних органів від партійних комітетів, а також через слабкість їхньої матеріальної і фінансової бази. У 1970-1980-х роках в галузі економіки місцеві ради відали підприємствами, які давали лише 3-4 % продукції промислового виробництва [18,177]. На початок другої половини 1980-х років середній бюджет сільської ради, приміром, становив 55 тисяч карбованців, селищної - 184 тисячі, районної - 8,5 мільйонів карбованців [22]. «Лева частка» зароблених в регіонах коштів концентрувалась у загальносоюзному бюджеті і розподілялась звідти.

У 1978 — 1980 роках Верховна Рада УРСР прийняла нові редакції законів щодо регулювання організації і діяльності сільських, селищних, районних і районних в містах, міських та обласних рад народних депутатів, а також про порядок відкликання депутатів цих рад. Указом від 30 вересня 1981 року Президія республіканської Верховної Ради затвердила Положення про організацію роботи з наказами виборців в Українській РСР.

З-поміж своїх депутатів ради обирали підзвітні їм і вищого рівня виконавчим та розпорядчим органам виконавчі комітети у складі голови, його заступників і членів виконкому. В структурі цих органів

утворювались відділи і управління згідно переліку, встановленого законодавством Союзу РСР і Української РСР. Основними функціями виконавчих комітетів було скликання сесій рад, координація роботи постійних депутатських комісій, керівництво державним, господарським і соціально-культурним будівництвом на території відповідних рад на основі їхніх рішень та рішень «вищестоящих» органів державної влади і управління, організація і контроль виконання цих рішень. Саме виконками відігравали головну роль в діяльності місцевих рад, депутати яких зазвичай одноставно схвалювали підготовлені виконкомівським апаратом рішення. Але і депутатську, і виконкомівську роботу спрямовував та контролював апарат партійних комітетів.

Втім свого часу в частині контрольних функцій владно-управлінської діяльності керівництвом КППС були ініційовані заходи щодо правової легітимізації та інституціоналізації власне державного контролю і його організаційного відокремлення від контролю партійного. Ці новації, звичайно, не означали відмови компартії від контролюючих функцій щодо структури державної влади і управління. Але певні організаційні зміни відбулися. Так, на початку 1960-х років діяв Комітет партійно-державного контролю ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР. Республіканський комітет партійно-державного контролю мала і Україна. У своїй діяльності цей орган спирався на утворювані в трудових колективах групи і пости сприяння контрольним органам. У 1965 році Пленум ЦК КППС ухвалив рішення про перетворення партійно-державних контрольних органів у власне державні. Це рішення було продубльоване українським керівництвом. На грудневій сесії 1965 року Верховна Рада республіки прийняла закон «Про органи народного контролю в Українській РСР». До тексту Конституції УРСР 1978 року було включено статтю 81, якою серед інших повноважень рад виокремлювалась функція утворення ними органів народного контролю. Цей контроль, за текстом статті, мав поєднувати «державний контроль з громадським контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях». Органам народного контролю належало контролювати виконання державних планів і завдань, вести боротьбу з порушеннями державної дисципліни, проявами місництва, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю і марнотратством, тяганиною і бюрократизмом, сприяти удосконаленню роботи державного апарату. Ці положення були повтором тексту Конституції СРСР. На його розвиток і доповнення в листопаді 1979 року союзна Верховна Рада прийняла Закон про народний контроль. У відповідності з цим правовим актом вся система народного контролю - від груп і постів до Комітету народного контролю СРСР - мала перевіряти виконання не тільки рішень і постанов державних органів управління, а й реалізацію партійних директив.

Згідно цих директив функціонували не тільки ради та підпорядковані їм господарські й інші структури, а правоохоронні органи держави також, разом із системою їх кадрового забезпечення. Так, на початку 1960 - х років на найвищих партійно-державних рівнях було заявлено про поступове відмирання держави; рівночасно з цим в ході комуністичного будівництва прогнозувалась втрата правом його регулятивних функцій, які мали бути заміщені засобами ідейного і мо-

рального впливу, переконання тощо. Ця ідеологізована політична декларація стала одним із чинників того, що до переліку пріоритетів освіти не увійшла підготовка фахівців — правників. У 1960 — 1970-х роках питома вага юридичних кадрів у Радянському Союзі серед усіх спеціалістів незмінно зменшувалась і порівняно з передвоєнним періодом скоротилась у 1,5 рази.

Та ж сама теза про «вдмирання держави» постулювала швидко-очікуване переростання «загальнонародної» державності в комуністичне самоуправління, яке мало забезпечувати розширення участі населення у підтриманні громадського порядку. Великі надії поклались на такі форми самодіяльної ініціативи громадян як народні дружини, а також товариські суди. Останні організовувалися в трудових колективах і за місцем проживання громадян. Їх підсудності передавалися справи про порушення виробничої і трудової дисципліни, про антигромадські вчинки і злочини, ступінь суспільної небезпеки яких не тяг за собою кримінальної відповідальності. Товариські суди застосовували методи громадського впливу, вони також мали право порушувати перед народним судом клопотання про застосування кримінального покарання.

Намагання наблизити перспективу самоуправління в сфері громадського порядку стало однією із спонук реорганізації органів внутрішніх справ. У 1960 році було ліквідовано Міністерство внутрішніх справ (МВС) СРСР. Його місцеві органи перейшли в підпорядкування МВС республік, які з осені 1962 року отримали нову назву - Міністерства охорони громадського порядку. Проте незабаром ця реорганізація була визнана такою, що не сприяла забезпеченню на всесоюзному рівні єдиного оперативного управління діяльністю органів охорони порядку у боротьбі зі злочинністю. У 1966 році республіканські міністерства охорони громадського порядку були об'єднані в союзно-республіканське Міністерство охорони громадського порядку СРСР. У листопаді 1968 року назву цієї урядової структури було змінено на попередню - Міністерство внутрішніх справ СРСР. Аналогічного перейменування в грудні того ж року зазнало і відповідне союзно-республіканське міністерство Української РСР [23,607].

До складу МВС входили територіальна, транспортна і відомча міліція, які забезпечували охорону порядку в населених пунктах і підтримували безпеку на дорогах (Державна автоінспекція), залізничному, водному і повітряному транспорті, здійснювали заходи з карного розшуку і протидії розкраданню «соціалістичної власності»; сюди ж входили «виправно-трудова» заклади, де утримувались засуджені, а також пожежна охорона і деякі інші служби.

Діяльність органів МВС була одним з пріоритетних об'єктів партійного впливу. На вдосконалення їхньої роботи була зорієнтована ухвалена ЦК КПРС спільно з Радою Міністрів СРСР постанова від 19 листопада 1968 року «Про заходи по зміцненню міліції». З метою надання діяльності міліційних органів і їхніх працівників більшої внормованості та правової визначеності у червні 1973 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю».

Функціонування судової системи в Україні майже до часу прийняття Конституції 1978 року визначав прийнятий у червні 1960 року

Закон про судоустрій в Українській РСР. До його тексту упродовж позначеного періоду вносились лише невеликі зміни. Але у 1970 році було змінено порядок управління республіканськими судами і нотаріатом в напрямі розширення повноважень і вдосконалення роботи відповідних всесоюзних структур. В Україні таке управління з 1963 року здійснював Верховний Суд Української СРСР. Тільки окремі питання керівництва юстицією перебували у компетенції Юридичної комісії при Раді Міністрів СРСР та відповідної комісії при республіканській Раді Міністрів. У середині 1970 року було створено союзно-республіканське Міністерство юстиції СРСР. Його повноваження передбачали підготовку пропозицій з кодифікації законодавства, керівництво судами, адвокатурою, нотаріатом, органами ЗАГСу тощо. На початку жовтня того ж року указом Президії Верховної ради УРСР були утворені Мінюст Української РСР, що мав союзно-республіканське підпорядкування, а також відділи юстиції виконавчих комітетів обласних рад. Діяльність включених до підлеглості Мінюсту органів нотаріату регулювалася Законом СРСР «Про державний нотаріат» (1973 р.), та Законом УРСР «Про державний нотаріат» (1974 р.).

У 1974 році з метою вдосконалення діяльності органів державного арбітражу при вирішенні господарських спорів між підприємствами, установами, організаціями, а також для підвищення ролі арбітражної служби в питаннях дотримання господарюючими суб'єктами державної дисципліни і договірних зобов'язань Законом СРСР Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР був перетворений в союзно-республіканський орган. Його діяльність вносила новоприйнятим Положенням про державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР. Того ж 1974 року набуло чинності нове положення Про державний арбітраж при Раді Міністрів УРСР.

У червні 1965 року Верховна Рада Української РСР внесла ряд змін до прийнятого у 1962 році Положення про адвокатуру УРСР. За цим положенням особи, які займались адвокатською діяльністю, об'єднувались у колегії адвокатів і мали право здійснювати захист на попередньому слідстві та в суді, представляти в суді та арбітражі інтереси своїх клієнтів у цивільних справах, надавати юридичну допомогу громадянам, підприємствам, установам і організаціям, колгоспам.

Республіканська прокуратура до кінця 1970-х років діяла на підставі Положення про прокурорський нагляд в СРСР, затвердженого указом Президії Верховної Ради Союзу РСР ще 24 травня 1955 року.

Але не тільки актами законодавства регулювалась діяльність суду і прокуратури в державі. Партійні органи також не обходили їх своєю увагою: аналізували роботу і стан кадрового забезпечення судів і прокуратури, визначали заходи щодо усунення виявлених недоліків. Показовою щодо цього була прийнята 30 липня 1970 року постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи судових і прокурорських органів».

Загалом для кінця 1960-х - початку 1970-х років стала прикметною модернізація правоохоронної складової радянської держави. В подальшому робота у цьому напрямі лише посилювалась.

Судочинство, арбітраж, прокурорський нагляд і право в Україні «розвинутого соціалізму»: спадкоємність конституційних засад і суспільної практики. Конституція СРСР 1977 року і ухвалені на її

основі республіканські конституції були остаточно позбавлені ілюзійних уявлень і декларацій початку 1960-х років про відмирання держави і права як суспільних інститутів. У цих документах правоохоронна компонента державної будови була виписана доволі детально й системно. Відповідні розділи склалися з двох глав і стосувалися побудови й функціонування системи правосуддя, арбітражу і прокурорського нагляду. На розвиток конституційних положень в наступні роки союзною і українською верховними радами були прийняті відповідного рівня законодавчі акти: «Про Верховний Суд СРСР» (1979 р.), нова редакція «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР» (1980 р.), «Про судоустрій УРСР» (1981 р.), «Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР» (1981 р.), «Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР» (1981 р.), «Про державний арбітраж СРСР» (1979 р.), «Про прокуратуру СРСР» (1979 р.), «Про адвокатуру СРСР» (1979 р.), нове «Положення про адвокатуру УРСР» (1980 р.).

У другій половині 1960-х - на початку 1980-х років активізувалась започаткована всесоюзним Законом від 11 лютого 1957 року робота з кодифікації радянського законодавства. Серед її результатів було видання Зводу законів СРСР і зводів законів республік. Звід законів УРСР був підготовлений на виконання спільних постанов ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради Української РСР і Ради Міністрів УРСР від 28 вересня 1976 року і 4 серпня 1978 року, а також постанови Верховної Ради і Ради Міністрів республіки від 5 вересня 1983 року. Видання Зводу являло собою офіційне зібрання правових актів, на яке можна було посилатися при розгляді справ у правозастосовних органах. Чільне місце серед них посідав суд.

Судова система, як і всі інші структури держави, будувалась на централістських засадах. Вищою судовою інстанцією Радянського Союзу був Верховний Суд СРСР. Він обирався Верховною Радою СРСР і здійснював нагляд за діяльністю судів союзних республік. Верховна Рада Української РСР терміном на п'ять років обирала найвищий республіканський судовий орган – Верховний суд УРСР у складі Голови, його заступників, членів і народних засідателів. До його компетенції належав нагляд за судовою діяльністю судів республіки. За текстом Конституції, народні судді районних (міських) народних судів обирались громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Народних засідателів районних (міських) судів обирали на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням терміном на два з половиною роки. «Вищестоящі» суди обирались на п'ять років відповідними Радами народних депутатів.

За формальним змістом закріплені в Конституції і Цивільному процесуальному та Кримінально-процесуальному кодексах УРСР принципи функціонування судової системи виглядали цілком демократично. Окрім виборності суддів і засідателів вони передбачали здійснення правосуддя тільки судом, колегіальність розгляду справ (у тому числі в суді першої інстанції за участі рівних у правах з суддячи народних засідателів), незалежність суддів і їх підпорядкування

виключно закону, рівність громадян перед законом і судом, провадження судочинства українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості, презумпція невинуватості, згідно якої ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону, участь представників громадських організацій і трудових колективів у судочинстві в цивільних і кримінальних справах, право звинувачуваного на захист, включно з безплатною юридичною допомогою у випадках, передбачених законом.

Кримінально-процесуальний кодекс містив перелік випадків, коли передбачалась обов'язковість участі адвоката навіть тоді, коли цим не опікувався сам звинувачуваний. Участь захисника була обов'язковою у справах, в яких брав участь прокурор або громадський звинувачувач, при розгляді судом справ про злочини неповнолітніх та в деяких інших випадках.

Для організації правової допомоги громадянам і юридичним особам в населених пунктах утворювались юридичні консультації. Колегії адвокатів функціонували під загальним керівництвом рад народних депутатів. Контроль за дотриманням адвокатурою чинного законодавства, встановлення порядку оплати адвокатських послуг і оплати праці адвокатів був віднесений до компетенції Міністерств юстиції СРСР і УРСР.

Однак між деклараціями і формальним демократизмом функціонування судової системи та фактичним станом справ існували суттєві розбіжності. На відміну від традиційної практики західних країн, тодішнє радянське кримінально-процесуальне законодавство не передбачало обов'язкової участі адвоката на попередньому слідстві. Це спричиняло випадки, коли слідчі неправовими засобами добивались визнання підслідними вини, не завжди обґрунтовано застосовувалась арешт як запобіжний захист, порушувались строки слідства і утримання затриманих під вартою до суду тощо.

Набуло поширення так зване «телефонне право», завдяки якому, застосовуючи тиск на правоохоронні органи, багато правопорушників із числа «номенклатури» ухилялися від кримінальної відповідальності. Крім того, існувала інструкція ЦК КПРС, яка прямо забороняла правоохоронним органам збирати будь-який «негатив» на номенклатурщиків партійних і радянських органів. У роки застою нерідкими були заборони допитувати посадових осіб. Непідсудними були й колегіальні органи КПРС, громадських організацій. Система номенклатури формувала в країні безлику та кишенькову, цілком залежну від партапарату судову владу [21,473]. Як і вибори народних депутатів, вибори суддів і засідателів судів були організовані таким чином, щоб на безальтернативній основі формувати склад суддівських органів з числа тих, хто пройшов попередній партноменклатурний відбір. Працівники судових органів отримували низьку заробітну плату, залежали від партійних комітетів, а також від контрольованих цими комітетами виконкомів рад у питаннях отримання і поліпшення житла, побутового обслуговування тощо.

Схожа ситуація розриву між стандартами, вписаними в законі, і тими, які діяли насправді, була властивою також для діяльності органів прокуратури. Вони являли собою строго централізовану сис-

тему наглядю за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами рад народних депутатів, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами.

Прокурор Української СРСР і «нижчестоящі» прокурори були підлеглими Генеральному прокуророві СРСР. Останній на п'ятирічний термін призначався всесоюзною Верховною Радою, був відповідальним перед нею і підзвітним їй, а в міжсесійний період — звітував перед Президією Верховної Ради СРСР. Він безпосередньо призначав (усіх на п'ять років) Прокурора республіки і прокурорів областей, а також затверджував призначуваних прокурором Української РСР на той же строк районних та міських прокурорів.

Арбітраж не вважався судовим органом, хоча стаття про нього і містилась у розділі Конституції про систему правосуддя, а порядок розгляду позовів в органах арбітражу був подібним до судового процесу в цивільних справах. У Конституції йшлося про органи власне державного арбітражу. Але в тодішній радянській практиці мав місце ще й арбітраж відомчий. Керуючись Законом «Про державний арбітраж в СРСР» і на основі чинного законодавства органи арбітражної системи приймали ухвали на вирішення спорів між «соціалістичними» організаціями і підприємствами, зобов'язували порушників договірних відносин або норм господарського права до виплати неустойок, штрафів, пені і т. п. Винні ж у порушеннях конкретні особи притягувалися до відповідальності через органи прокуратури.

Особливістю тогочасного господарського законодавства, а також законодавства цивільного було всебічне забезпечення захисту і зміцнення соціалістичної власності у формі державної (загальнонародної) та колгоспно-кооперативної власності на засоби виробництва, а також майна профспілкових та інших громадських організацій, необхідного їм для виконання статутних завдань. Перші дві з названих форм соціалістичної власності називалися і в союзній та республіканській конституціях 1936-1937 років. Третя ж — майно громадських організацій — на конституційному рівні була задекларована вперше. Раніше в законодавстві про цю форму соціалістичної власності було заявлено Верховною Радою СРСР в ухвалених нею у грудні 1961 року Основах цивільного законодавства Союзу РСР. Два названі документи один за одним по суті оголосили, що майно, яким користувалось Комуністична партія в якості «ядра» громадських організацій», є різновидом соціалістичної власності. Цю власність держава була зобов'язана охороняти, а також створювати необхідні умови для її примноження (див. Статтю 10 Конституції СРСР і Статтю 10 Конституції Української РСР). Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також цивільне законодавство Української РСР із змінами та доповненнями, внесеними Верховними Радами відповідного рівня у 1981 і наступних роках, підтвердили «соціалістичну якість» майна КПРС та керованих нею громадських об'єднань.

Одночасно конституційне і цивільне законодавство СРСР і республік не допускало використання майна, що перебувало в особистій

власності або в користуванні громадян, для «одержання нетрудових доходів». Індивідуальна трудова діяльність, яка допускалась у сфері кустарно-ремісничих промислів, сільського господарства, побутового обслуговування населення, а також інші види такої діяльності мали ґрунтуватися «виключно на особистій праці громадян і членів їх сімей». Основу особистої власності мали складати трудові доходи громадян. Перелік форм особистої власності, на яку розповсюджувалося право спадкоємства а яка охоронялася державою, був обмежений. Він включав вичерпно предмети вжитку, особистого споживання, комфорту та підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. В користуванні громадян могли перебувати надані в установленому законом порядку ділянки землі для ведення підсобного господарства, садівництва та городництва, а також для індивідуального житлового будівництва (див. Главу 2 Конституції СРСР і главу 2 Конституції УРСР).

Використання і охорону землі, яка перебувала у виключній власності держави, регулювали Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік. На засадах цього акта, прийнятого в грудні 1969 року, Верховна Рада Української РСР у липні 1970 року прийняла Земельний кодекс УРСР. Він набрав чинності з початку 1972 року. З листопада 1972 року вступив у дію Водний кодекс УРСР. Він був прийнятий у червні 1972 року на підставі Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік, затверджених у грудні 1970 року Верховною Радою СРСР визначались також правові засади використання і охорони надр, лісових ресурсів і тваринного світу, атмосферного повітря, усіх складових національного багатства народів Радянського Союзу з Україною включно. У 1975 року було прийнято Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра, у 1977 року - Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік, у 1980 — Закон СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу.

Так формувалося необхідне кожній країні природоохоронне законодавство. Але централістські засади цього процесу, ініційованого й організованого із союзного рівня, позбавляли Україну та інші республіки можливості усвідомлення і захисту національних інтересів у відповідних сферах. Проголошена спільною власністю усього радянського народу державна власність на землю, її надра, води і ліси надавала право державній бюрократії СРСР використовувати ці ресурси на власний розсуд. Перелічені природоохоронні законодавчі акти забезпечували домінування адміністративно-командної складової державного управління, уособлюваного чиновницькою вертикаллю. Цими актами державній бюрократії фактично надавалось «законне» право на всюдозволеність у використанні національного багатства республік і їх народів. Так, в Законі СРСР про охорону і використання тваринного світу по кожному з видів цього використання вказувалося лише те, що воно «здійснюється у встановленому порядку». Цей порядок встановлювали міністерства і відомства союзного і союзного-республіканського підпорядкування.

Діяльність міністерств, відомств та інших органів, а також відносини в галузі державного управління регулювалась адміністративним законодавством. Відповідні адміністративно-правові норми містили

чимало актів, ухвалених в розглядуваний період. Серед них — Загальне положення про Міністерства Союзу РСР (1967 р.) та положення, які приймалися щодо окремих міністерств і відомств. Норми адміністративного права містили практично всі акти, закони і кодекси, що приймалися з метою правового регулювання тих або інших сфер економіки і суспільних відносин. Норми, які стосувалися адміністративної відповідальності, були впорядковані ухваленими в жовтні 1980 року Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення. На засадах цього акта розроблявся прийнятий у грудні 1984 року Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення.

В напрямі посилення правового примусу як одного із засобів суспільного управління і реалізації функцій влади розвивалось кримінальне і виправно-трудове законодавство.

В липні 1966 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про кримінальну відповідальність іноземців і осіб без громадянства за злісне порушення правил пересування на території СРСР». Ще через три роки було внесено доповнення і зміни до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. Потому, згідно усталеного порядку, відповідних нововведень зазнав також Кримінальний Кодекс (КК) УРСР. Зміни стосувалися статей про особливо небезпечного рецидивіста, про незастосування умовно-дострокового звільнення, про правила визначення виду виправно-трудової установи засудженим до позбавлення волі, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості та ін.

1969 року були прийняті Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а через рік — Виправно-трудовий кодекс УРСР. У 1983 році Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених. Цей документ визначав особливості виконання покарань у вигляді штрафу, громадського осуду, конфіскації майна, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового або спеціального звання.

Раніше не застосований вид судового покарання — умовне - у 1970 році запровадив указ Президії Верховної Ради СРСР «Про умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці». 1972 року до «Основ кримінального законодавства...» було введено поняття злочину, який спричинив особливо тяжкі наслідки, а також визначення і перелік видів тяжкого злочину. 1977 року законодавчими актами Союзу РСР і Української РСР упроваджувався порядок відбування покарання в колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочин з необережності. Тоді ж було розширено коло засуджених, до яких могли застосовуватися заміна невідбутого покарання менш жорстким, а також умовно-дострокове звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. Для неповнолітніх засуджених вводилася відстрочка виконання судового вироку про позбавлення волі. У 1982 році можливість застосування такої відстрочки була поширена і на повнолітніх осіб.

У 1981 — 1985 роках Президія Верховної Ради УРСР ухвалила указ на посилення кримінальної відповідальності за хуліганство, насам-

перед пов'язане із застосуванням зброї, вносились зміни до «Основ кримінального законодавства...» та інших законодавчих актів. Ці зміни підвищували розміри штрафів, розширювали перелік форм покарання осіб, які вчинили дрібне розкрадання державного або громадського майна, збільшували строк виправних робіт до двох років, запроваджували правила скасування умовного засудження в разі неналежної поведінки тих, до кого застосовувався цей вид покарання, встановлювали нові умови призначення покарання у випадках вчинення нового злочину умовно засудженими, засудженими з відстрочкою вироку та звільненими з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, вводили відбування покарання у вигляді позбавлення волі у виправно-трудових колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочини через необережність [21,483-486].

Та обставина, що серед засобів правового примусу щодо порушників закону найбільш поширеним було покарання позбавленням волі, призводила до переповнення установ, де утримувались засуджені. У багатьох випадках в цих установах, які за призначенням мали виконувати виправно-трудові і виховні функції, засуджені насправді набували антисоціальної орієнтації, ставали носіями епідемічно небезпечних хвороб.

Крім того, кримінальне законодавство застосовувалось не тільки щодо карних та інших соціально небезпечних злочинців. Воно поширювалося також на громадян, чії ідейні, релігійні або політичні переконання не вкладалися у подібні до прокрустових параметри партійно-державної політики та не відповідали «ідеям наукового комунізму», якими, згідно тексту преамбул всесоюзної і республіканської Конституцій, керувався увесь радянський народ з народом Української Радянської Соціалістичної Республіки включно. Між такою законозастосовною практикою [14] і деклараціями політичних і правових документів того часу існувала кричуща суперечність.

За присутнім в них суто формальним переліком прав і свобод громадян цілком демократичними виглядали навіть союзна та республіканські конституції сталінської доби. Цього рівня документи другої половини 1970-х роках такий перелік суттєво розширили, кількість відповідних статей було збільшено з 16 до 37. В числі політичних прав були виписані права на громадянство, виборчі та інші права, якими громадянам надається можливість брати участь в управлінні державними та суспільними справами, право на об'єднання в громадські організації, свободу совісті, слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій тощо.

Про відмінності між реаліями і деклараціями «радянського народовладдя» написано вище. Ситуація в інших сферах реалізації політичних прав і свобод громадян була цілком подібною. Щодо права на об'єднання — його реалізація обмежувалась організаціями, покликаними сприяти «розвитковій політичній активності і самодіяльності, задоволенню ... різноманітних інтересів» громадян, але в певних межах - «відповідно до цілей комуністичного будівництва» (див. статтю 49 Конституції Української РСР). Партійну ж складову системи громадських об'єднань могла представляти тільки одна структура — КПРС.

Громадянам УРСР, які були одночасно громадянами Союзу РСР, де церква була відокремлена від держави, згідно республіканського і

союзного законодавства гарантувалась свобода совісті, а саме: право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Насправді не тільки законодавство про релігійні культи регулювало відповідні відносини. До цієї справи долучались також державні і компартійні органи, дії яких часто не відповідали принципам і нормам права. Досить послатися на заборону діяльності Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков, ряду інших релігійних об'єднань. Цілком закономірно, що після підняття Гельсинськими угодами «залізної завіси» між Сходом і Заходом, вже на першій міжурядового рівня Белградській конференції з виконання цих угод (1978 р.) Радянському Союзові були висунуті звинувачення про порушення прав людини у релігійній сфері [24,268-274].

Свобода слова, друку, зборів, мітингів і т.п. також допускалась лише в певних політико-ідеологічних межах, дотримання яких мали забезпечувати державні структури - від виховних до примусозастосовних, репресивних. Такими межами, згідно статті 48 республіканської Конституції, що повторювала текст союзного Основного закону, була відповідність меті «зміцнення та розвитку соціалістичного ладу». Цій і тільки цій меті слугували керовані компартійною бюрократією засоби масової інформації Української РСР і всієї союзної держави [12,281-317].

Подібним обмежувальним чином радянське конституційне і похідне від нього законодавство формулювало й гарантувало також особисті права і свободи громадян — недоторканість особи і житла, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, захист честі і гідності, особистої свободи і майна, свободу пересування і вибору місця проживання, рівноправність громадян різних національностей. Показовим прикладом такої регульованої тодішнім законодавством та позаправовими засобами державно-адміністративного впливу обмежувальної реалізації особистих прав і свобод була ситуація з громадянами кримськотатарської національності.

Так, під тиском кримськотатарського руху у вересні 1967 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». Він знімав з кримських татар необґрунтовані звинувачення в зраді, але разом з тим ігнорував їхні національні інтереси і права. Вкотре декларувалось, що татари, які раніше проживали в Криму, «вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи» [25,349].

Одночасно з цим Указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, і члени їхніх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з чинним законодавством про працевлаштування і паспортний режим. На практиці зрівняння

в правах означало штучне регулювання переселення кримських татар за допомогою сумнозвісної прописки. Не випадково лише 18% татар, які мешкають зараз на території Криму, переселилися сюди до 1979 року [26,60]. Зрозуміло, що половинчасті заходи Указу не задовольняли ані кримськотатарських представників, ані саму центральну і київську владу. Питання повернення депортованих з Криму залишалося відкритим.

Спробою влади затушувати проблему було рішення про проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Оргнабір розпочався весною 1968 року. Він проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів партії Узбекистану, за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому.

Порядок проведення оргнабору передбачав суттєві штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно. Упродовж другої половини 1960-х - початку 1970-х років до Криму та в інші області України прибуло близько 7 тис. депортованих осіб та їх нащадків [27,арк.2,3,5,9;28,арк.29,31]. У листопаді 1975 року керівники ЦК Компартії України, Кримського обкому партії, КДБ при Раді Міністрів УРСР підготували проект заходів, які, зокрема, передбачали: розповсюдження дії постанови Ради Міністрів СРСР від 19 березня 1963 року «Про часткову зміну порядку прописки громадян на постійне місце проживання в курортних місцях півдня» на всю територію Кримської області; встановлення в Криму на певний період порядку виселення з області окремих найбільш активних «підбурювачів», які проживають без прописки в незаконно придбаних будинках. Цей порядок передбачав виселення «непрописантів» з Криму до колишніх місць проживання з відшкодуванням їм вартості куплених будинків за рахунок спеціально виділених коштів. Водночас планувалось продовжити переселення за оргнабором певної кількості громадян кримськотатарської національності, виходячи з того, що цей захід вносить розлад в «ряди татарських екстремістів». В місцях же постійного проживання «громадян татарської національності», у відповідності з вимогами Указу Президії Верховної Ради від 5 вересня 1967 року, намічались додаткові заходи «виховного» і «стримуючого» характеру, спрямовані на обмеження самовільного переселення кримських татар до Криму. Відповідного змісту виховну роботу планували провести в Херсонській, Запорізькій та інших областях України. Був задіяний також ресурс Комітету державної безпеки. Планувалось посилення Управління КДБ по Кримській області за рахунок утворення місцевих його апаратів у Білогірському, Ленінському, Советському, Первомайському та Чорноморському районах [29,45-46].

У серпні 1978 року було прийнято спеціальну постанову Ради Міністрів СРСР по зміцненню паспортного режиму в Кримській області. В ній зазначалося: «Особи, які прибули в Крим неорганізованим шляхом і мешкають без паспорта, по недійсних паспортах, без прописки і реєстрації, не вважаючи на накладене на них адміністративне стягнення за порушення паспортних правил, за рішенням виконавчих комітетів, міських, районних, районних в містах Рад народних депутатів випроводжуються з області органами внутрішніх

справ» [30,125]. Постанова була «доповнена» вказівкою МВД Узбекистану за № 221, яка забороняла виписувати татар з республіки.

У другій половині 1970-х років владні структури СРСР вдалися до нових форм приборкання прагнень кримських татар домогтися реалізації своїх прав. Серед них - спроба створення в Узбекистані нових адміністративно-територіальних (що нагадували б «національні») районів в місцях компактного мешкання громадян кримськотатарської національності. Показово, що ці райони утворювалися штучно, на загалом не освоєних землях.

Одним з перших у вересні 1978 року був проголошений новоутворений національний кримськотатарський район — Мубарекський у Джизакській області; в квітні 1979 року — Бахористанський у складі Кашка-Дар'їнської області. В пустелі, де знаходилися лише шість невеликих поселень (автохтонний етнос - туркмени), за відсутності розвинutoї міської інфраструктури, планувалося організувати постійне місце проживання кримських татар. В рамках реалізації цієї програми у 1979 році в зазначених місцевостях почала виходити кримськотатарська газета «Достлык байрагы» («Прапор дружби»). Розгорнулася широка офіційна пропаганда інформаційних матеріалів про перенаселення Криму, відсутність коштів для переселення, небажання України приймати, а Узбекистану — відпускати вказану категорію населення — з метою утримання кримських татар у межах їх примусового поселення [30,122].

Все це свідчило про те, що урядові кола усвідомлювали руйнівну для системи силу руху кримських татар за реалізацію своїх прав і намагалися якомога скоріше його приборкати. По-друге, вони опосередковано вказували, що кримськотатарський рух ставав важливим фактором суспільно-політичного життя СРСР і України, з яким потрібно було рахуватися.

Отже, в частині особистих прав і свобод громадян радянські закони, навіть якщо ці закони за формальними ознаками і не порушувалися, були обмежувальними. Своєю суттю і змістом вони помітно відрізнялись від традиційного для західної демократії розуміння права як форми відносин громадянської рівності, свободи і справедливості. Переважаюча на Заході традиція розглядає права і свободи громадян як природжені і невідчужувані. Особливістю радянської конституційної концепції прав і свобод було те, що ці права подавалися як даровані і дозволені згори офіційною владою. Відповідно, влада могла регулювати обсяги й умови реалізації цих прав і свобод на власний розсуд, аж до їх повного ігнорування.

Щодо соціально-економічних прав, радянське конституційне та інші види законодавства також мали певні відмінності порівняно з практикою у цій сфері країн Заходу. У законодавстві більшості з них соціально-економічні запити громадян регулювались і регулюються не в системі прав. Ці запити відносять до благ, які кожна особа має забезпечувати собі завдяки володінню правами і свободами. З іншого боку, вписані радянськими Конституціями статті про соціально-економічні права громадян у значній своїй частині були подібними до положень документів, схвалених Організацією Об'єднаних націй. Серед них — Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права людини. Він розроблявся за участі СРСР і був ним ратифікова-

ний у 1973 році. Такі міжнародні акти щоби більше починають впливати на сучасну національну законотворчість у західному світі.

До тексту союзної і республіканської Конституції вперше було включено статті про права громадян на житло і охорону здоров'я. Їх не було у раніше чинних документах такого рівня. Статті щодо інших прав – на працю, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення тощо – були викладені більш розгорнуто, містили перелік гарантій їхньої реалізації. Особливістю радянської конституційної концепції прав було те, що ці права подавалися як даровані згори офіційною владою і тією системою соціально-економічних та інших відносин в державі, які влада забезпечувала і регулювала, - соціалістичним ладом, соціалістичною системою господарювання тощо. Порядок реалізації соціально-економічних прав громадян встановлювався похідними від конституційного житловим, сімейним, трудовим законодавством.

На підставі ухвалених 1968 року Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю у 1969 році було прийнято Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, затверджені Верховною Радою СРСР у 1970 році, визначили фактичний зміст норм введеного 1972 році у дію Кодексу законів про працю УРСР. 1983 року було прийнято Житловий кодекс Української РСР, розроблений на засадах Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік, ухвалених у 1981 році.

Житловий кодекс УРСР базувався, окрім інших засадничих принципів, на конституційних положеннях, які обмежували право власності на житло особистою власністю на жилий будинок і не включали до переліку видів цієї власності житло в багатоквартирних будинках. Такі будинки відносились до державного (а також відомчого, як його різновиду) і комунального, кооперативного житлових фондів. Кодексом визначалися розміри, підстави і порядок надання громадянам житлоплощі, підстави поліпшення житлових умов, порядок збереження, експлуатації та ремонту житлового фонду, відповідальність за порушення житлового законодавства.

Реалізація конституційно проголошеного права на труд, як і всіх інших прав, регулювалась законодавством у єдиній системі з вимогами і правилами щодо обов'язків, які покладалися на громадян. Як обов'язок і справу честі кожного працездатного громадянина Конституція визначала сумлінну суспільно-корисну працю та додержання трудової дисципліни. Ухилення від такої праці оголошувалось несумісним з принципами соціалістичного суспільства. Щодо порушників застосовувалися як виховні методи, так і засоби примусу. Їхній арсенал поступово розширювався. У 1983 році Президія Верховної ради СРСР внесла певні зміни до трудового законодавства. Ці зміни, разом з директивами, які містили видані того ж року спільні постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці» та «Про додаткові заходи щодо зміцнення трудової дисципліни», передбачали стосовно прогульників та порушників дисципліни строкове переведення на менш оплачувану роботу, скорочення чергової відпустки, посилення відповідальності працівників за заподіяну ними при виконанні трудових обов'язків шкоду підприємству та інші.

Загалом Кодекс законів про працю УРСР містив норми, що враховували як потреби підприємств в належній організації роботи, так і інтереси власне працівників. Щодо останніх, практика застосування відповідних положень не завжди відповідала букві закону. З другого боку, наявність цих положень створювала правові основи профспілкової роботи, укладання колективних договорів, укладання і розторгнення трудових договорів та забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників, внормування робочого часу, охорони та порядку оплати праці, державного соціального страхування, особливостей організації роботи жінок та молоді, нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю тощо.

Режим доволі ефективно використовував право для утвердження і стабілізації в державі відносин своєрідного «суспільного компромісу». Це був компроміс між відчуженими від власності, реальної влади і управління «низами», яким «верхи» гарантували мінімальні соціальні умови відносно забезпеченого існування, і «верхами», котрим «вдячні низи» давали можливість управляти на власній розсуд. Такі відносини підтримувалася не в останню чергу завдяки варварській експлуатації природних багатств країни. Кожен, хто усвідомлював нагромадження труднощів і проблем та пропонував шляхи їх вирішення або прагнув самостійної дії, наражався на небезпеку гонінь. Будь-яке вільнодумство переслідувалось всіма засобами, що були в розпорядженні держави, включно з її репресивними інститутами. Всепроникний партійний і державний контроль та жорстка цензура полегшували насадження у масовій свідомості ілюзій стабільності, соціально-економічних і культурних успіхів.

Підсумуємо розгляд правових контекстів легітимації тоталітарного режиму на теренах України від середини 1960-х до середини 1980-х років.

Українська РСР продовжувала існувати і розвивалась як обмежена в правах суверенності складова гіперцентралізованої держави - СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. Домінуючим чинником режиму була партієцентричність держави, всієї політичної системи. Керівне ядро структур влади і управління, а також громадських організацій становила партійно-державна бюрократія. Серед головних інструментів, якими вона забезпечувала власне всевладдя, була організована компартійним апаратом і керована ним номенклатурна система контролю, підбору і підготовки кадрів в усіх сферах державного і суспільного буття, включно з тими, що впливали на формування індивідуальної і масової свідомості людей. Ці впливи стосувалися також галузей, функціонування яких сприяло піднесенню рівня освіти населення республік. В комплексі засобів легітимації режиму важлива роль відводилася законотворчій діяльності і важелям законотворчого та позаправового примусу. На спрямованість і форми відповідних дій певний вплив справляла залученість Радянського Союзу в систему міжнародних відносин і зобов'язань, а головне - внутрішні потреби організації суспільних відносин на стабільних, визначених і закріплених законодавчими актами засадах.

Виразною якісною ознакою розвитку в СРСР і в Україні «соціалістичної законності» було домінування легістських принципів розу-

міння права як настанов, законів і указів наділеної силою чинної влади. Право, згідно цих принципів, є те, що на даний час має оформлену законом силу; законним вважається те, що йде від офіційної влади.

Деякі особливості сучасного державотворення в Україні, в тому числі вітчизняна специфіка партизації інституцій державної влади і місцевого самоврядування, засвідчують схильність окремих фінансово-промислових утворень і контрольованих ними партійних об'єднань і груп політичного класу до відтворення та легітимації тоталітарних механізмів соціального управління, хай і в адаптованому до новітніх реалій вигляді.

Література та джерела

1. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 17-31 октября 1961 года. Стен. Отчет. — Т. III. — М., 1962.
2. Арбатов Г. Из недавнего прошлого // Л.И.Брежнев: материалы к биографии. — М., 1991.
3. *Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді.* — К., 1990.
4. *Испытанный отряд КПСС: К XXII съезду Компартии Украины.* — К., 1986.
5. *Коммунистическая партия Украины в цифрах: К 70-летию I съезда Компартии Украины.* — К., 1988.
6. *Акимов В.Я., Засорин В.М. Незыблемость ленинских принципов партийного строительства // Вопросы истории КПСС.* — 1966. - № 11.
7. *КПСС в цифрах: К 80-летию Второго съезда РСДРП // Партийная жизнь.* — 1983. - № 15.
8. *Розраховано за ганими: Партийная жизнь.* — 1965. - №10. — С.8; *Партийная жизнь.* — 1983. - №15. — С.23; *Испытанный отряд КПСС...* - С.13.
9. *Восленский М. Номенклатура.* - М., 1992; *Джаваланов О.Т., Михеев В.А. Номенклатура: эволюция отбора: историко-политологический анализ.* - М., 1993; *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизм действия.* — Вопросы истории. - 1993.-№7.- С.25-38.
10. *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизм действия.* — Вопросы истории. - 1993.-№7.
11. *Брежнев Л.И. О проекте Конституции (Основного Закона) Союза Советских социалистических республик и итогах его всенародного обсуждения.* — М.: Политиздат, 1977.
12. *Історія партійно-радянської преси України: Підручник / За заг.ред. А.З.Москаленка. К.: Вища школа, 1989.*
13. *Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. Том другий, 1941 — 1976. К.: Політвидав України, 1977.*
14. *Див.: Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (Друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.).* — К.: Рідний край, 2000.
15. *Див.: Погорілко В.Ф. Національно-державний устрій СРСР.* — К., 1989.
16. *Див.: Вігомості Верховної Раги УРСР.* — 1980. - № 15.
17. *Див.: Сучасність.* — 1970. — Ч.9 (117).
18. *Див.: Про минуле заради майбутнього / Редкол.: І.Ф.Курас та ін.* — К., 1989.
19. *Див.: Вігомості Верховної Раги УРСР.* — 1980. - № 11.
20. *Див.: Вігомості Верховної Раги УРСР.* — 1979. - № 1.

21. *Історія держави і права України: Підручник.* — У 2-х т. / За ред. В.Я.-Тация, А.Й.Рогожина. — Том 2. — К., 2000.
22. *Известия.* - 1989. - 14 сентября.
23. Див.: *Відомості Верховної Раги УРСР.* — 1968. - № 51.
24. Див.: *Національні меншини в Україні у ХХ столітті: політико-правовий аспект* / Ред. Колегія: Курас І. Ф. (гол. ред.) та ін. — К., 2000.
25. Див.: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Збірник документів і матеріалів / Упорядники: М.Панчук (керівник) та ін. — К., 1994.
26. *Паин Э.А. Возвращение (о репатриации депортированных народов) / Социологические исследования.* — 1990. — №12.
27. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* - Ф.І. — Оп. 25. — Спр. 702.
28. *Там само.* - Спр. 891.
29. *Кримські татари.* Історія і сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 13 — 14 травня 1994 р. / Інститут національних відносин і політології НАН України. — К., 1995.
30. *Губогло М., Червонная С.* Крымскотатарское национальное движение. Т.1. История. Проблемы. Перспективы. — М., 1992.

Котигоренко В. А. Послесталинский тоталитаризм в СССР и УССР: ретроспектива процесса легитимации

Представлены результаты исследования механизмов, использовавшихся для легитимации режима в СССР и УССР в послесталинский период до начала так называемой «перестройки».

Kotygorenko V.A. Post-Stalin Totalitarianism in UkSSR: A Retrospect of Legitimation Process

The article presents the results of a study of the methods and practices used in USSR and UkSSR during post-Stalin period until so-called «perestroika» for the purpose of legitimation of the ruling regime.